

**PIECES FROM OTTOMAN TOURISM HISTORY: ERNEST ARMAN'S EFFORTS TO
SET UP A TOURISM AGENCY**

Emrah ÇETİN

Yrd. Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, emrahc@bartin.edu.tr

ORCID Numarası: 0000-0002-9330-6468

Received: 21.07.2017

Accepted: 8.11.2017

ABSTRACT

Researchers of tourism history suggest that tourism, in today's context, started with industrial revolution. Advancements in industrial revolution set ground for mass tourism. Some progresses in the transportation technology made a great contribution to the advance of tourism. Especially, the number of individuals take part in tourism activities increased substantially when rail lines and steamboats became widespread. In parallel to the advance of mass tourism, some incorporation efforts were recognized in tourism sector in the first half of 19th century. Beginning from 1840's, Britishman Thomas Cook organized package tours via the office he founded. Besides, exhibitions and fairs held in cities such as London, Paris, Vienna helped tourism flourish. In accordance with the samples in Europe, a fair was held in İstanbul in 1863 named Sergi-i Umum-i Osmani which is accepted as the beginning of the Turkish history of tourism. Since then, Ottoman lands which had been travel points for the interants became an important centre for European tourists. In the meantime, some attempts were made to set up tourism agencies to attract more tourists in Ottoman lands. One of them was the tourism agency which German Ernest Arman tried to set up during World War I. In this study, such issues as the occurrence of Arman's tourism agency idea, the application he made to the government and its assesment and the viewpoint of Ottoman government to this subject are tried to be explained.

Keywords: Ernest Arman, Ottoman Empire, travel agent, tourism.

OSMANLI TURİZM TARİHİNDEN KESİTLER: ERNEST ARMAN'IN SEYAHAT ACENTESİ KURMA GİRİŞİMLERİ

ÖZ

Turizm tarihi araştırmacıları, bugünkü manada turizmi Sanayi Devrimi ile başlatmaktadırlar. Sanayi Devrimi ile birlikte yaşanan gelişmeler günümüzde bilinen şekli ile kitle turizmine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde ulaşım teknolojisinde yaşanan gelişmeler turizmin gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Özellikle buharlı gemiler ve demiryolu hatlarının yaygınlaşması ile turizm hareketlerine katılan kişi sayısında ciddi bir artış olmuştur. Kitlesele turizmin gelişimine paralel olarak 19. yüzyılın ilk yarısında turizm sektöründe birtakım şirketleşme çabaları gerçekleşmiştir. 1840'lardan itibaren İngiliz Thomas Cook kurduğu ofis aracılığıyla paket turlar gerçekleştirmeye başlamıştır. Bununla birlikte Londra, Paris, Viyana gibi şehirlerde düzenlenen sergi ve fuarlar turizmin gelişimine katkıda bulunmuştur. Avrupa'daki örneklerine uygun olarak 1863 yılında İstanbul'da Sergi-i Umumi-i Osmani adıyla bir fuar düzenlenmiştir. Bu gelişme Türk turizm tarihinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu dönemden itibaren, önceden seyyahlar için bir seyahat noktası olan Osmanlı toprakları artık Avrupalı turistler için de önemli bir merkez haline gelmeye başlamıştır. Bununla birlikte Osmanlı topraklarına daha fazla turist çekebilmek adına seyahat acenteleri kurulması için birtakım girişimler olmuştur. Bunlardan birisi de I. Dünya Savaşı yıllarında Alman vatandaşı Ernest Arman'ın kurmaya çalıştığı seyahat acentesidir. Bu araştırmada, Arman'nın seyahat acentesi fikrinin ortaya çıkışı, hükümete yaptığı başvuru ve bunun değerlendirilmesi, Osmanlı hükümetinin konuya bakış açısı gibi meseleler açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ernest Arman, Osmanlı Devleti, seyahat acentesi, turizm.

EXTENDED SUMMARY

Since ancient times, people has constantly been travelling different places because of several reasons. Until the 17th century, most of these travels had commercial or religious reasons. Beginning from this period, societies' reasons for travelling changed and the types of travels became diversified. In 17th and 18th centuries, aristocrat families sent their children to well-planned educational travels period of which changed between one or three years. Knowledge gained from these travels ,later called as "grand tour", and the travellers became an indicator of statute symbolising the social and educational experiences in the aristocratic class. With the Renaissance, the number of travels increased considerably to the places where especially artistic works were centered. These travels which mostly headed towards Italy were the historical samples of culture tourism. When the reasons of travelling and places became varied, a travel guide was prepared for the first time in France in 1672 by the Bishop of Saint-Morice to meet the needs of travellers to know the places they plan to visit beforehand. During that period, also the words "tour" and "tourist" became to be used for the first time to express the travels from England to the other countries of Europe and the travellers. As from the 18th century, the number of travels from England and France to the southern parts of Europe where the climate was more advisable increased in summer times. Thus, some villages and cities which previously had been small settlements became tourism attractions and developed considerably.

Industrial Revolution led to many occasions that effected the countries and the lives of societies. The effects of this era on individuals and societies allowed tourism to advance. A rapid development happened in tourism with industrialization and paralelly with the increasing level of economical development. Not only the lenght of life but also the purchase power and the wages of individuals got higher in the societies who could embrace industrialisation. Thus, individuals could save much more money for touristic activities. Working hours got lowered with technological developments and with this extra spare time, individuals canalised themselves to tourism more than before. Besides, the developments on the transportation made contribution to tourism. Steam boats and railroads became widespread so that travel time and the cost of transportation became more favorable. Since the developments in transportation provided faster and affordable means of transport, individuals with limited time and budget could join tourism activities. When all considered, it can be said that Industrial Revolution had great influence on the development of tourism.

It is surely beyond doubt that another major progress that had an effect on the future of societies and countries was French Revolution in 1789. With French Revolution, it was necessary to place a new "social agreement" between the governments and the society because of the fact that social and jural privilages caused by the feudal system disappeared and the thoughts of justice, equality and liberty for society and individuals were developed. Each individual was accepted to have will to live freely and under the protection of universal human rights owing to the Declaration of Rights of Man and Citizen. Just as the fact that Industrial Revolution contributed to tourism by creating the working class and providing more oppurtunities for people to travel more thanks to the rapid development in economy and transportation technology, French Revolution

parallelly provided benefits to tourism by creating bourgeoisie as the new dominant class. Tourism developed when individuals from bourgeoisie started to travel more to the distant countries for pleasure. Besides, the concept of "freedom of travel" came to the light with the revolution for the fact that it flourished the thought of freedom and human rights which also contributed to tourism.

After financial, technological and societal changes caused by Industrial Revolution and French Revolution, tourism was no longer an activity for the rich but for the middle class. More people had opportunity to travel and it led to group tours for the first time. That British Thomas Cook arranged a travel for over 500 people from Leicester to Loughboroug for a congress by train in 1841 was accepted as the beginning of the group tours. Cook's travel agency's organizations managed to spread over France, Switzerland, Netherland, Austria and Germany in 1860. Cook's agency led the way for the international tourism organisation of Thomas Cook&Son. It set a good example for the large scale agencies established afterwards. In the meantime, in 1848, "American Express Company" and in 1896, another company named "Wagons-Lift" started to work on tourism in America.

In the 19th century, exhibitions and fairs held in such cities of Europe as London, Paris and Vienna led thousand of people travel to different countries and played an important role in the development of tourism. The first sample of these exhibitions which were held in order to find new markets and source of raw materials because of the increasing production of European countries was "World Market" held in London in 1851 by the initiatives of England as the most powerful industrial country in Europe. Undoubtedly, Ottoman Empire which began its modernization period after Tanzimat didn't stay away from the exhibitions and fairs held in several cities of Europe and paid attention to these international events. Hence, Ottoman Empire participated to many of these fairs and also organised an international fair in Istanbul only 12 years after these organizations started in 1851. A lot of people from England, France and Austria attended to Sergi-i Umumi-i Osmani held in Atmeydani, İstanbul in 1863. The fair aroused a great interest so that many tourist groups including journalists, businessmen and factory owners came to İstanbul from several European cities, particularly from Vienna. These were also the first tourist groups that ever visited Ottoman lands.

In 19th century, Ottoman Empire was the most trending topic among the world's tourism destinations because it had a variety of ethnicity. Each nationality in the empire made domestic travels with different purposes. Besides, Ottomand lands had an important tourism potential in terms of commerce and religion. It attracted many tourists from all over the world since it hosted the holly cities for the people believed in three major religions: Mecca, Medinah and Jerusalem. Ottoman land began to attract more tourist from the second part of the 19th century. Increasing demands revealed some needs such as new accomodations, restaurants, entertainment centers and travel agents. Especially in the coastal towns such as Istanbul and Izmir, new facilities were set up to meet the needs of increasing number of tourists.

It was mentioned above that the first group tour was carried out through Thomas Cook's travel agent in 1841. From then on, travel agencies were set up in many capitals of Europe notably London, Paris and Vienna depending on the rapid development of tourism sector. In this sense, the first sample in Ottoman Empire was

the initiative of Monsieur Misiri in 1863 who owned "İngiltere Otel". Misiri set up a travel agency in Beyoglu. One of the travel agencies tried to be set up by private enterprises in the last years of Ottoman Empire was the agency German Ernest Arman tried to set up. However, the agency Arman planned to set up was a government sponsored enterprise. For the agency he planned to establish to introduce Ottoman lands to the Europe, Arman demanded a grant from the government. An official letter was sent to the Ministry of Internal Affairs by Ernest Arman stating that it was a necessity to attract tourists by introducing agricultural and industrial products along with the natural beauties of Turkey to the world after the World War I. In this respect, Arman applied to the government of Ottomans expressing that he had a purpose to establish an agency to introduce the historical and natural beauties of Ottoman lands to the world and attract German tourists spending millions of liras by travelling to several European countries such as Italy and Switzerland to Ottoman Empire. Arman's application was examined closely by the government and a report in great detail was prepared to indicate what needed to be done. Aforementioned report stated that an extensive development project bringing the religious and national identities into the forefront along with historical texture of Istanbul was needed. Therefore, it was planned to carry out a detailed development project covering transportation, accommodation, food&beverage and entertainment in Istanbul. It was clear that Ottoman government valued tourism and a state plan was tried to be made. Although Ernest Arman's application was accepted by the government, it was not possible to accomplish such a far-reaching enterprise considering the period of war years in the most severe manner. In this study, it was tried to explain the issues such as the idea of Arman to set up an agency and the standpoint of Ottoman government. Thus, a contribution was made to the historical studies of tourism in Ottoman and it was tried to give an opinion about the place Ottoman had in tourism sector which developed rapidly and became a source of income for the countries especially after the second half of the 19th century, the flow of international capital to the Turkish lands and the share of Ottoman tourism in international capital.

GİRİŞ

Eski çağlardan beri insanlar çeşitli nedenlerle sürekli yaşadıkları yerlerden başka bölgelere seyahat etmişlerdir. XVII. yüzyıla kadar bu seyahatlerin çoğu ticari ya da dini gerekçelerle yapılırdı. Bu dönemden itibaren toplumların gezi gerekçeleri farklılaşmaya ve seyahatler çeşitlenmeye başladı. XVII ve XVIII. yüzyıllarda aristokrat aileler çocuklarını bir ile üç yıl arasında değişen sürelerde iyi planlanmış eğitim seyahatlerine gönderirlerdi. Daha sonradan "grand tour" adı verilen bu seyahatlerin temel etkeni siyasi nedenler olmakla birlikte, katılımcılar gittikleri yörelerin kültürel yönleriyle de ilgilenirlerdi (Kozak vd., 2000: 31-32). Söz konusu seyahatler ve bu seyahati gerçekleştirenlerden elde edilen bilgiler, aristokrat sınıf arasında sosyal ve eğitimsel tecrübeleri sembolize eden bir statü göstergesi haline gelmişti. Bu geziler genellikle uzun yıllar sürüyor ve Fransa, İsviçre, İtalya ve Almanya'daki çeşitli bölgelere kadar uzanıyordu (Cook vd., 2016: 11). Rönesans ile birlikte, özellikle sanatsal çalışmaların yoğunluk kazandığı merkezlere yönelik seyahatler önemli oranda arttı. Çoğunlukla İtalya'ya yönelen bu seyahatler, kültür turizminin tarihsel örneklerini oluşturuyordu. Her yıl çok sayıda öğrenci, sanatkar, bilim adamı başta İtalya olmak üzere Rönesans'ın yoğunlaştığı Avrupa ülkelerine seyahat ediyordu (Kozak vd., 2000: 31-32). Seyahat amaçlarının ve seyahat yerlerinin çeşitlenmesiyle birlikte, seyahat etmek isteyenlerin gidecekleri yerler ile ilgili önceden bilgi alma ihtiyacını karşılamak amacıyla bu dönemde ilk kez 1672 yılında Fransa'da, Saint-Morice Piskoposu tarafından bir gezi rehberi hazırlandı. Ayrıca bu dönemde İngiltere'den Avrupa'nın diğer ülkelerine yapılan yolculuklar için "tur" ve seyahat edenler içinde "turist" sözcükleri ilk kez olarak kullanılmaya başlandı. İngiltere ve Fransa'da XVIII. yüzyıldan itibaren yaz aylarında, iklimin daha uygun olduğu güneydeki sahil yörelerine seyahatler yoğunlaştı. Böylelikle, önceden küçük birer yerleşim merkezi olan bazı köyler ve kasabalar zamanla birer turizm merkezi haline gelerek önemli ölçüde gelişim gösterdi (Akat, 1997: 12-13; Tetik, 2006: 5).

Sanayi Devrimi, devletlerin ve toplumların hayatlarını etkileyen pek çok olayı beraberinde getirdi. Sanayileşme ile birlikte üretim ekonomisinden tüketim ekonomisine geçiş süreci başladığı gibi yeni bir sınıf olarak işçi sınıfının ortaya çıkmasıyla birlikte sosyal ve toplumsal olarak önemli değişiklikler meydana geldi (Küçükcalay, 1997: 51; Çetin, 2002: 88-89). Bu yeni dönemin kişiler ve toplumlar üzerinde yarattığı etkiler, turizmin gelişimine olanak sağladı. Dünyada sanayileşmenin ve buna bağlı olarak ekonomik gelişmişlik düzeyinin yükselmesiyle birlikte turizmde hızlı bir gelişme yaşandı. Sanayileşmeyi gerçekleştirebilen toplumlarda ortalama yaşam süreleri uzadığı gibi kişilerin gelirleri ve satın alma güçleri de arttı. Buna bağlı olarak insanlar gelirlerinden turistik tüketim için daha fazla pay ayırmaya başladı. Teknolojik gelişmeler sayesinde işçilerin çalışma süreleri azaldı. Daha çok boş zamana sahip olmaya başlayan insanlar turizme yöneldi. Ayrıca işçilerin çalışma koşullarının iyileştirilmesi, ücret ve çalışma sürelerinin işçiler lehine gelişimi, yasal olarak yıllık ücretli izin hakkı tanınması gibi gelişmelerle birlikte belirli bir ekonomik düzeye sahip bulunan insanlar daha fazla seyahat etmeye başladı (Usta, 2001: 25-26; Kozak vd., 2000: 33-35). Sanayi Devrimi öncesi, sadece aristokrat sınıfın tekelinde olan turizm hareketliliği, sanayileşmenin ardından işçi sınıfının ortaya çıkmasıyla birlikte bu alt sosyal sınıflara da yayıldı (Kozak, 2013: 9). Bununla birlikte ulaştırma alanındaki gelişmeler de turizmin ilerlemesine katkı sağladı. Buharlı gemiler ve demiryollarının kullanımının yaygınlaşmasıyla seyahat süreleri büyük ölçüde

kısaltılmakla birlikte kitle ulaşım araçlarının maliyetleri de önemli oranda azaldı. Ulaştırma teknolojisindeki gelişmeler daha hızlı ve daha düşük maliyetli ulaşım olanakları tanıdığından zamanı ve mali gücü sınırlı insanların da turizm hareketlerine katılmasını sağladı (Usta, 2001: 25-26; Var, 2004: 4; Kozak vd., 2000: 33-35). Tüm bu gelişmeler değerlendirildiğinde Sanayi Devrimi'nin turizmin gelişimini büyük oranda etkilediğini söylemek mümkündür.

Şüphesiz ki Sanayi Devrimi'nde olduğu gibi toplumlar ve devletlerin geleceğini etkileyen bir başka önemli gelişme de 1789 Fransız İhtilali'dir. Fransız Devrimi ile birlikte feodal düzenden doğan sosyal ve hukuki ayrıcalıkların ortadan kalması, adalet, eşitlik, toplumsal ve bireysel özgürlük düşüncelerinin gelişmesi, devlet ile toplum arasında yeni bir "sosyal sözleşme"nin yapılmasını gerekli kıldı. Bu ihtiyaçtan doğan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi ile her vatandaş, evrensel insan haklarına ve özgür biçimde yaşama iradesine sahip bireyler olarak kabul edildi (Duman, 2008: 104-105; Çetin, 2002: 92). Sanayi Devrimi, yeni bir sınıf olarak işçi sınıfını yarattığı, ekonomide ve ulaşım teknolojisindeki hızlı ilerleme ile insanların daha fazla seyahat etmelerine imkan tanıdığı ve bu yönüyle turizmi olumlu yönde etkilediği gibi, Fransız İhtilali de yeni egemen sınıf olarak burjuvaziye ortaya çıkardı, burjuva sınıfı temsilcilerinin uzak ülkelere gidip gezmek ve eğlenmek düşünceleriyle daha çok seyahat etmeye başlamaları turizmin gelişimini önemli ölçüde etkiledi (Yılmaz, 2007: 26). Ayrıca ihtilalin getirdiği yeni sosyal ve hukuksal anlayış çerçevesinde kişisel hak ve hürriyetlerin korunması ve buna bağlı olarak özgürlük düşüncesinin bireyler üzerindeki gelişimiyle birlikte seyahat özgürlüğü kavramı gelişti. Avrupa'da kendi ülkesinden başka yerlere seyahat eden insan sayısının artması nedeniyle birçok devlet seyahat edenler için pasaport bulundurma mecburiyeti getirdi (Eralp, t.y.: 16). Batı'daki örneklerine benzer şekilde Osmanlı Devleti de artan iç ve dış seyahatleri düzenlemek için birtakım girişimlerde bulundu. Tanzimat'ın ilanından önce yapılan düzenlemelerle ülke içerisinde seyahat edeceklerin "Mürûr Tezkeresi" adı verilen bir izin belgesi alması zorunlu hale getirildi. 10 Şubat 1841 tarihinde "Men-i Mürûr Nizâmname"si" adı altında çıkarılan yönetmelikle iç seyahatin düzenlenmesi noktasında uygulanmakta olan kurallar yasal bir zemine oturtuldu (Çadırcı, 1993; 171-172). Ayrıca bu dönemde yabancıların Osmanlı sınırları içerisinde pasaport taşımalarını öngören bir düzenleme yapıldı. 14 Şubat 1867 tarihinde "Pasaport Odası Nizâmname"si" adı altında çıkarılan yönetmelikle dış seyahatin düzenlenmesine çalışıldı. Buna göre; Osmanlı sınırlarına girecek ya da dışına çıkacak herkesin bir pasaport bulundurması zorunlu hale getirildi (Çadırcı, 1993; 178).

Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali'nin meydana getirdiği iktisadi, teknolojik ve toplumsal dönüşümün ardından turizm seyahatleri artık yalnızca zenginlere özgü bir etkinlik olmaktan çıkıp, orta düzey gelire sahip insanların da yararlanabildiği bir aktivite haline geldi. Daha kalabalık insan kitleleri seyahat imkanına sahip oldu. Bu değişimle birlikte ilk defa grup seyahatleri başladı. 1841 yılında İngiliz Thomas Cook'un düzenlenen bir kongre için sayıları 500'ü aşan bir grubu trenle Leicester'den Loughboroug'a götürüp getirmesi, ilk toplu seyahatin başlangıcı olarak kabul edilir. Bu ilk denemesinin başarıyla sonuçlanması ve ilgi görmesinden cesaret alan Cook, sürekli yeni turlar geliştirdi. Thomas Cook, ikinci grup seyahatini 1845'te yine trenle Glasgow şehrine yaptı. Kurduğu seyahat acentesi aracılığıyla gençlere yönelik geziler, gündüzleri gezemeyen işçiler için "ay ışığı gezileri" düzenleyip, gezmeyi giderek daha yaygın bir hale getirmeye çalıştı. Thomas Cook, 1851 yılında 165.000 kişinin Londra

Dünya Fuarı'nı ziyaret etmesini örgütledi. Londra'da gezi ve fuar kulüplerinin kurulmasına öncülük etti. Bu gelişmelerle birlikte insanların seyahat etme düşüncelerinin artmasının ardından "gezi için para biriktirme" devri de başlamış oldu. 1855'de Paris'te düzenlenen Dünya Fuarı, Cook'a yurtdışına da tur düzenleme fırsatı verdi. Cook, 1856'da Anvers, Brüksel, Köln, Frankfurt, Heidelberg, Strasburg, Paris ve Southampton'u kapsayan ilk Avrupa turunu düzenledi. Cook'un seyahat acentesi, 1860'da teşkilatını Fransa, İsviçre, Hollanda, Avusturya ve Almanya'ya kadar yaymayı başardı. 1872'de ilk kez dünya turu düzenledi. Cook'un tur biletleri ve belirli yolculuklar için derlediği, konaklama ve yeme-içme hakkında bilgi veren kupon kitapları, gezileri daha kolay ve ucuz hale getirdi. Cook'un firması, Thomas Cook&Son, uluslararası turizm organizasyonunda öncü oldu. Daha sonradan kurulacak olan büyük ölçekli acentelere örnek oluşturdu. Bu arada Amerika'da 1848'de "American Express Company" ve 1896'da "Wagons-Lift" isimli firmalar turizme dönük çalışmalara başladı (Kozak vd., 2000: 35; Olalı ve Timur, 1988: 53; Usta, 2001: 31).

Görüldüğü üzere, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali ile birlikte yaşanan iktisadi, teknolojik ve toplumsal değişimler turizmin gelişimine olanak sağlamıştır. Tarihsel süreç içerisinde turizmin gelişmesine etkide bulunan "gelir düzeyinin yükselmesi", "boş zamanların artması", "insan ömrünün uzaması ve nüfus artışı", "teknolojik gelişmeler", "ücretli tatil", "sosyal güvenlik", "seyahat özgürlüğü" gibi unsurlar Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali'nin birer sonucu olup, bunların her birisi çağdaş turizmin ortaya çıkmasını sağlayan öğeleri oluşturmaktadır (Kozak vd., 2000: 35-36).

Osmanlı Devleti, XVIII ve XIX. yüzyıllarda iktisadi, idari, askeri vb. alanlarda olduğu gibi turizm meselesinde de Avrupa'yı geriden takip etmiş, yaşanan gelişmelere ve ortaya çıkan şartlara ayak uydurmaya çalışmıştır. XIX. yüzyılda Avrupa'nın Londra, Paris, Viyana gibi şehirlerinde düzenlenen sergi ve fuarlar binlerce insanın başka ülkelere seyahat etmesine vesile olduğundan bu dönemde turizmin gelişiminde büyük rol oynamıştır. Avrupa devletlerinin artan üretimlerine pazar ve hammadde kaynakları bulmak amacıyla düzenledikleri bu sergilerin ilk örneği, Avrupa'nın en güçlü sanayi ülkelerinden olan İngiltere'nin girişimleriyle 1851 yılında Londra'da açılan Dünya Fuarı'dır. Sergiye Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Felemenk ülkeleri, İspanya, Portekiz, Prusya, Rusya, Hindistan gibi ülkelere binlerce insan katılmıştır. Osmanlı Devleti de bu konuda yaşanan gelişmeleri yakından takip etmiş ve sergiye katılmıştır. Bu hususta, Ceride-i Havadis Gazetesi'nin 24 Zilkade 1266 (1 Ekim 1850) tarihli nüshasında neşredilen bir hükümet bildirisinde; imparatorluğun sergiye katılmaktan amacı ülke topraklarının verimliliğini göstermek, Osmanlı tebaasının tarım, sanayi ve sanat alanlarındaki kabiliyetini kanıtlamak ve hükümetin ülkenin gelişmesi yolunda sarf ettiği gayreti ortaya koymak olarak gösterilmektedir (Önsoy, 1983: 195). Zira Tanzimat sonrası çağdaşlaşma sürecine giren Osmanlı Devleti'nin bu dönemde başlayan söz konusu uluslararası etkinliklerden uzak kalması, Avrupa'nın dört bir köşesinde düzenlenen sergi ve fuarlarla ilgilenmemesi düşünülemezdi. Nitekim Osmanlı Devleti, bu fuarlardan birçoğuna katılmış ve bu organizasyonların başladığı 1851 yılından sadece 12 yıl sonra, kendisi de İstanbul'da uluslararası bir fuar organize etmiştir (Kanca, 2013: 162). 27 Şubat 1863'te İstanbul Atmeydanı'nda açılan Sergi-i Umumi-i Osmani'ye, İngiltere, Fransa ve Avusturya'dan birçok kişi katılmıştır. Sergi, Avrupa'da büyük ilgi uyandırmış, başta Viyana olmak üzere çeşitli Avrupa şehirlerinden aralarında gazeteci, iş adamı ve fabrikatörlerin de

bulunduğu gruplar sergiyi gezmek üzere İstanbul'a gelmişlerdir. Bunlar aynı zamanda Osmanlı topraklarını toplu halde ziyaret eden ilk turist kabileleridir. 1863 Nisan ayı başlarında gelen 142 kişilik bir grubu 450 kişilik başka bir grup takip etmiştir. Sonuncu kabile İstanbul'da beş gün kaldıktan sonra İzmir'e geçerek oradan ülkelerine dönmüşlerdir. Viyana'dan gelen başka bir grup ise iki gün sergiyi gezdikten sonra İstanbul'un tarihi yerlerini ve Boğazları gezmek amacıyla bir müddet daha burada kalmışlardır. Ayrıca çeşitli Fransız ve İngiliz kabileleri de gruplar halinde İstanbul'a seyahatler düzenlemişlerdir (Önsoy, 1983: 233).

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, dünya turizm destinasyonları içerisinde en çok konuşulan konulardan birisidir. Zira oldukça çeşitli bir etnik yapıya sahip olan devlet içerisinde söz konusu milletlerin her birisi çeşitli amaçlarla iç seyahatler gerçekleştiriyordu. Bunun yanı sıra Osmanlı toprakları ticari ve dini açıdan da büyük turizm potansiyeline sahipti. Mekke, Medine, Kudüs gibi üç büyük dine inanlar için kutsal kabul edilen şehirleri elinde bulunduruyor olması nedeniyle tüm dünyadan ziyaretçi çekiyordu. Bu dönemde Osmanlı turizminin gelişimi sağlayan gelişmelerden birisi de misyonerlik faaliyetleridir. Osmanlı topraklarının dört bir tarafında çalışan misyonerlerin yazdıkları raporlar, kitaplar ve gazete yazılarının Batı'da yaygınlaşmaya başlamasının ardından Osmanlı vatanına karşı duyulan ilgi daha da artmıştır. Bu da Osmanlı ülkesini ziyaret eden turist sayısının zamanla giderek artmasına neden olmuştur (Nance, 2007: 1056-1058).

Source: Frank and Frances Carpenter Collection, LC-USZ62-111692, Library of Congress.

Resim 1. Paskalya Haftası, Kutsal Mezar Kilisesi, Kudüs-1890 (Nance, 2007: 1057)

Osmanlı toprakları XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek daha fazla sayıda turist çekmeye başlamıştır. Artan taleple birlikte yeni konaklama tesisleri, lokantalar, eğlence yerleri, seyahat acenteleri gibi ihtiyaçlar doğmuştur. Özellikle İstanbul ve İzmir gibi liman kentlerinde giderek artan sayıdaki turistlerin ulaşım,

konaklama, yiyecek, eğlence vb. ihtiyaçlarını karşılamak üzere yeni tesisler oluşturulmaya başlanmıştır (Özdemir, 2011: 90). Bu maksatla bazı girişimciler hükümete başvurarak yapacakları yatırım için izin alma yarışına girişmişlerdir. Bunlardan birisi olan İngiliz Cems Misiri, 1864 senesinde hükümete başvurarak, Beyoğlu ve İstanbul'daki çeşitli tarihi bölgelerde yapılacak oteller için "Osmanlı Otelleri Kumpanyası" adıyla bir şirket kurulması hususunda ruhsat verilmesi talebinde bulunmuş (BOA. İ.MVL. , 529/23721, 10 Şevval 1280/19 Mart 1864) ve gerekli izinleri almıştır (BOA. İ.MVL. , 529/23721, 10 Zilkade 1281/6 Nisan 1865). Özellikle 1883 yılında "Orient Express" in ilk seferine başlayarak, yarım düzine ülkeden geçip Avrupa ile İstanbul'u bağlamasıyla birlikte Osmanlı topraklarının turizm potansiyeli daha da artmıştır (Özdemir, 2011: 90). Taşımacılıkta meydana gelen gelişmeler yabancı şirketlerin Osmanlı topraklarında yatırım yapmasına neden olmuştur. Bu gelişmelere paralel olarak konaklama sektöründe birkaç önemli adım atılmıştır. 1841 yılında Osmanlı'nın İstanbul'daki ilk oteli olma sıfatını taşıyan Otel d'Angleterre, 1892'de açılan Büyük Londra Otel ve 1895 senesinde kurulan Pera Palas, bu dönemde Avrupa standartlarına sahip otellerin başında geliyordu. Bunların yanında Petersburg, Lüksemburg, Paris, Univers, Grande Bretange, Bizans, Orient, Elysee Francis, Grand Balcon, Peşte ve Tobias otelleri de bu dönemin otelleri arasında yer alıyordu (Yılmaz, 2007: 33). Bununla birlikte özellikle İstanbul'un turizm potansiyelinin artmasına bağlı olarak Osmanlı topraklarını Avrupa'ya tanıtmak için birtakım girişimler olmuştur. Bunlardan birisi her başkentte yaptıkları seyahati kısaca anlattıkları "Enrot" isimli bir gazete çıkartan ve gezi için 1895 yılında İstanbul'da bulunan Fransız gazeteciler Papliyo ve Lerova, İstanbul'u tanıttıkları bir gazete çıkarmak için hükümetten izin istemişlerdir. Yapılan incelemelerin ardından gazetenin basımından önce kontrol edilmesi şartıyla kendilerine onay verilmiştir (BOA. DH.MKT. , 386/73, 26 Zilhicce 1312/20 Haziran 1895). Ayrıca 1898 senesinde İstanbul'un tarihi ve turistik yerleriyle coğrafya ve topografyasından bahseden "İstanbul Rehberi" isimli kitabın basımına çalışılmıştır (BOA. MF.MKT. , 388/52, 24 Şevval 1315/18 Mart 1898).

Resim 2. Bir Turizm Kenti Olarak 1900'lü Yılların Başlarında İstanbul (www.ekopangea.com, 2017)

Osmanlı Devleti'nde turizmin gelişimine paralel olarak giderek artan sayıda ortaya çıkan otel ve konaklama yerleri ile tercümanlar hakkında birtakım yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bu doğrultuda 1895 yılında, İstanbul ve çevresindeki konaklama faaliyetlerini kontrol altında tutmak ve bunlara düzen vermek amacıyla "Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de Bulunan Otel ve Misafirhaneler Hakkında Talimattır" (*Düstûr*, 1. Tertip, Cilt: 6, 1939: s. 1565-1566. başlıklı 9 maddelik bir düzenleme ortaya konulmuştur. Ayrıca ilki 17 Kasım 1890'da ikincisi 11 Mart 1895'te olmak üzere iki defa yayımlanan "Seyyahine Tercümanlık Edenler Hakkında Nizamname" (*Düstûr*, 1. Tertip, Cilt: 6, 1939: s. 784-785; 1. Tertip, Cilt: Mütemmim: 188-189) ile de turist rehberliğine yönelik ilk ciddi adımlar atılmıştır. Bununla birlikte Osmanlı topraklarına daha fazla turist çekebilmek adına seyahat acenteleri kurulması için birtakım girişimler olmuştur. Bunlardan birisi de I. Dünya Savaşı yıllarında Alman vatandaşı Ernest Arman'ın kurmaya çalıştığı seyahat acentesidir. Ernest Arman'ın söz konusu girişimi üzerine yapılmış bazı akademik çalışmalar bulunmaktadır (Yüksel, 2010: 201-225; Yüksel, 2012: 428-429). Söz konusu çalışmalarda Ernest Arman'ın girişimi ortaya konulmuş olmakla birlikte bizim araştırmamızda Türk turizminin tarihsel seyri ön plana çıkarılmakta ve Arman'ın teşebbüsünün Osmanlı turizmi içerisindeki yeri ve önemi belirtmeye çalışılmaktadır. Ayrıca Osmanlı'da turizmin gelişimi ve devletin bu meseleye bakış açısı ortaya konulmakta ve dünya turizmi içerisinde Türk turizminin konum ve değerinin tespit edilmesinde birtakım ipuçları yakalayabilme olanağı sunulmaktadır.

Bu araştırmada, Arman'nın seyahat acentesi fikrinin ortaya çıkışı, hükümete yaptığı başvuru ve bunun değerlendirilmesi, Osmanlı hükümetinin konuya bakış açısı gibi meseleler açıklanmaya çalışılacaktır. Böylece Osmanlı turizm tarihi araştırmalarına katkı sağlanacağı gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla büyüyen sermayesi ile devletler için önemli bir gelir kaynağı haline gelen turizm alanında Osmanlı Devleti'nin edindiği yer, uluslararası sermayenin Türk topraklarına yönelişi ve Osmanlı turizminin uluslararası sermaye içerisindeki payının ortaya konulması noktasında fikir yürütülmesine katkıda bulunulacaktır.

I. Ernest Arman'ın Seyahat Acentesi Kurma Fikrinin Ortaya ıkışı

Dünyada ilk grup seyahatinin 1841 yılında Thomas Cook'un seyahat acentesi aracılığıyla gerçekleştirilmiş olduğunu belirtmiştik. Bu dönemden itibaren turizm sektörünün hızlı bir şekilde gelişmesine bağlı olarak Londra, Paris, Viyana başta olmak üzere birçok Avrupa başkentinde seyahat acenteleri kurulmuştur. Bu hususta Osmanlı Devleti'nde görülen ilk örnek 1863 yılında İngiltere Oteli sahibi Mösyö Misiri'nin girişimidir. Misiri, Beyoğlu'nda bir seyahat acentesi kurmuştur. Bu acente aracılığıyla Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi'nin 21 Haziran 1863 tarihli nüshasına bir reklam verilmiştir. Osmanlı döneminin ilk turizm reklamı olma özelliğini taşıyan yazıda; *"Dersaadet ahlisinden Avrupa'nın başlıca şehirlerini görmek isteyen zevat için suhulet ve az masrafla seyr  seyahat etmek üzere Beyoğlu'nda Mösyö Misiri tarafından bervech-i ti bir şirket akd ve tesis olunmuştur."* denilmek suretiyle öncelikle Misiri'nin kurduğu seyahat acentesinden bahsedilmektedir. Söz konusu reklamda Misiri'nin seyahat acentesinin tarafından 42 günlük bir Avrupa seyahati düzenleneceği ilan edilmektedir. Buna göre; seyahate katılacaklar deniz yoluyla İstanbul'dan Napoli'ye geçecekler, ardından Marsilya, Lyon, Paris, Londra şehirlerini gezecekler, oradan Belçika ve Almanya yoluyla Viyana'ya gidecekler, burada beş gün konakladıktan sonra Tuna yoluyla İstanbul'a döneceklerdir. Yolcuların toplam adedi 150 kişiden ibaret olacak olup dileyenler belirtilen ücretin yarısını ödemek koşuluyla yanlarında hizmetkarlarını da getirebileceklerdir. 42 gün sürmesi planlanan seyahat için 75 Osmanlı lirası ücret talep edilmektedir. Görüldüğü üzere söz konusu reklamda belirtilen seyahat, Avrupa'daki paket tur niteliğindeki seyahatlere benzemektedir. Ancak böylesi bir seyahatin yalnızca st gelir grubu vatandaşlara hitap ettiği açıktır. Zira 42 günlük gezi için talep edilen 75 Osmanlı lirası, o günün koşullarına göre hiç de kmsenecek bir ücret değildir. Mesela; Robert College'ın yıllık yatılı ücretinin o yıllarda 44 Osmanlı lirası olduğu düşünüldüğünde seyahat için talep edilen miktarın ne kadar yüksek olduğu ve bunun yalnızca st gelir grubunda bulunan insanlara hitap edebileceği daha iyi anlaşılmaktadır (Toprak, 1993: 67-69). Bununla birlikte zamanla ulaşım araçlarının daha da geliştiği ve buna bağlı olarak masrafların azaldığı, seyahat acentesi sayısının giderek arttığı düşünüldüğünde bu seyahat ücretlerinin düştüğü ve daha fazla insanın bunlardan istifade ettiği muhakkaktır.

Mösyö Misiri'nin kurduğu seyahat acentesinden başka özel girişimciler tarafından çeşitli seyahat acenteleri tesis edildiği gibi bu konuda birtakım resmî girişimler de olmuştur. Örneğin; Bulgar Emareti, Bulgarların Varanya-Niş yolu ile İstanbul'a gelip gitmelerinin sağlamak ve kolaylaştırmak amacıyla Varanya'da bir seyahat acentesi oluştırmaya çalışmıştır (BOA. TFR.I.AS. , 48/4795, 6 Cemziyelhir 1325/17 Temmuz 1907).

Osmanlı Devleti'nin son döneminde özel teşebbüs tarafından tesis edilmeye çalışılan seyahat acentelerinden birisi de Alman Ernest Arman'ın oluşturmaya gayret ettiği seyahat acentesidir. Fakat Arman'ın kurmayı tasarladığı seyahat acentesi devlet destekli bir kuruluş özelliğini taşımaktadır. Arman, turizm potansiyeline sahip Osmanlı topraklarını Avrupa'da tanıtmak için kurmayı düşündüğü seyahat acentesinin tesis edilebilmesi adına hükümetten bir miktar ödenek talep etmektedir. Bu maksatla Ernest Arman imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; Cihan Harbi'nden sonra Osmanlı Devleti'nin, ziraat ve sanayi ürünlerini dünya pazarında tanıtmanın yanı sıra Türkiye'nin tabii güzelliklerini cihana tanıtarak seyyah kabilelerini ülkeye çekmesi gerektiği ifade edilmektedir. Arman, birinci vazifenin Berlin'de Alman-Türk Mesâil-i İktisâdiye İstihbarat Klemi tarafından yerine getirilebileceğini, ikinci işe de kendisinin talip olduğunu belirtmektedir. Bu hususta kendisine izin verildiği takdirde yapılacak işlerden Osmanlı hükümetinin oldukça kârlı çıkacağını beyan etmektedir. Ayrıca Ernest Arman kendisi hakkında da birtakım bilgiler vermektedir. 30 yaşında bir gazeteci olduğunu, gazeteci Pascal David'in Şarkta geçirdiği yıllara ait hatıralarını okuduktan sonra İstanbul ve Türkiye'ye karşı bir muhabbet ve merak hissi beslemeye başladığını belirtmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanı esnasında ve 1912/13 Balkan Muharebesi sırasında Osmanlı Devleti lehinde yazılar yazdığını ve Hilal-i Ahmer için yardım topladığını beyan etmektedir. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından 1914 Ekiminde Münih Alman redifleri ile birlikte orduya dahil olduğunu, 1915 Haziranında Demir Salıp Nişanı ile ve onbaşı olarak ülkesine döndüğünü ifade etmektedir (BOA. DH.KMS. , 63/77).

Ordudaki görevinin sona ermesinin ardından tekrar sivil hayata dönen Arman, bir seyahat acentesi kurmak için daha önceden Osmanlı Devleti'ne yaptığı müracaatın uygun bulunup bulunmadığını ve bu iş için hükümetin kendisine ufak miktarda bir ödenek ayırıp ayıramayacağını sorulmuştur. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere; Ernest Arman, savaş çıkmadan önce hükümet nezdinde girişimlerde bulunarak söz konusu seyahat acentesinin tesisi için izin istemiş, ancak harbin başlaması ve kendisinin Alman ordularına dahil olması nedeniyle planlarını yaklaşık iki yıl sonrasına ertelemek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Alman seyyah kabilelerinin Cihan Harbi'nden önce her sene İsviçre ve İtalya'ya yüzlerce milyonluk muazzam bir servet götürdüklerini, ancak Almanların savaş yıllarında gördükleri acı tahribatlar nedeniyle artık bu ülkelere gitmek istemeyeceklerini, bundan dolayı Alman turistlerin kolaylıkla Osmanlı topraklarına yönlendirilebileceğini belirtmiştir. Ayrıca gelecekte Türkiye'nin bu büyük servete ortak ve hatta en büyük hisseye sahip olabileceğini iddia etmiştir. Bu muazzam serveti Türkiye'ye çekmek için bir an evvel kararlı bir şekilde sürdürülecek geniş bir propagandanın kâfi olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanı sıra öncelikle İstanbul olmak üzere turistlerin seyahat ettiği çeşitli bölgelerde turistler ile ilgilenecek tüccar ve sanatkâr sınıfı teşkil etmek gerektiğini beyan etmiştir. Bunun için de sermaye sahibi Alman otelciler ile anlaşmak ve ayrıca ulaşım vasıtaları hususuna da son derece dikkat etmek gerektiğini dile getirmiştir. Bu hususta gerekli olan tedbirleri alabilecek yeterlilikte bir Alman uzmanın Osmanlı hükümeti ile işbirliği içerisinde çalışması sayesinde istenilen amaca kolayca ulaşılabileceğini beyan etmiştir. Bu noktadan hareketle kendisinin bu işe talip olduğunu, Almanya, İtalya ve İsviçre'de turizm konusunda topladığı bilgilerin söz konusu teşebbüsü gerçekleştirmek için yeterli olacağını ifade etmiştir. Ayrıca planlarını özel bir layiha halinde takdim etmek ve uygun görülürse bizzat görüşmede bulunmak üzere İstanbul'a gelebileceğini belirtmiştir (BOA. DH.KMS. , 63/77).

II. Ernest Arman'ın Başvurusu ve Osmanlı Hükümeti Tarafından Değerlendirilmesi

Ernest Arman, Osmanlı topraklarının tarihî ve doğal güzelliklerini Almanya'ya tanıttirmek ve her sene seyahat için İsviçre ve İtalya gibi ülkelere giden Alman seyyahların büyük bir kısmını Osmanlı ülkesine çekmek üzere gerekli çalışmaları yapmak için hükümetin himayesinde bir idare tesis etmek arzusunda bulunduğunu beyan etmiştir. Görüldüğü üzere Arman'ın amacı Osmanlı hükümetinin desteğiyle bir seyahat acentesi oluşturmaktır. Aslında kendisi bu projede yatırımcı olmaktan ziyade bir uzman olarak arabulucu rolünü üstlenmeye çalışmıştır. Diğer bir ifadeyle; Alman turistleri Osmanlı ülkesine çekmek için yürütülecek çalışmalarda sermaye sahipleri, Osmanlı hükümeti ve Alman turistler üçgeninde iletişimi sağlayacak bir uzman girişimci olarak işleri yürütmek düşüncesindedir (BOA. DH.UMVM. , 97/31, 3 Ramazan 1334/4 Temmuz 1916).

Ernest Arman'ın başvurusu öncelikle Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından değerlendirilmiştir. Bu hususta, Ticaret ve Ziraat Nezareti Müsteşarı Mustafa Şeref (Özkan) imzasıyla sunulan yazıda; her sene çeşitli ülkelere gitmekte bulunan Alman turistleri Osmanlı topraklarına çekebilmek için kaplıcaların yeniden tanzimi ve bunların yakınında oteller ile eğlence yerleri tesis edilmesi, yolların yeniden düzenlenmesi ve ulaşım araçlarının çoğaltılması gibi imar çalışmalarına ihtiyaç olduğu belirtilerek meselenin daha geniş kapsamlı olarak Şehremaneti ve İstanbul vilayetince değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu maksatla kısa süre sonra Şehremaneti'nde bir komisyon oluşturulmuştur. Şehremini yardımcısı Sezai Bey'in başkanlığında teşkil eden komisyon; fen müşaviri Kemaleddin, fen heyeti müdürü Kadri ve hukuk işleri müdürü Rifat beyden oluşuyordu (BOA. DH.UMVM. , 97/31).

Komisyonun hazırladığı raporda öncelikle Avrupa'nın turizm merkezi haline gelen bölgelerinin özelliklerinden bahsedilmektedir. Buna göre; Avrupa'da turistlerin yoğun bir şekilde ziyaret ettiği yerlerin İstanbul'dan farkının, oraların diğer beldelere nispetle doğal güzelliklerinin yanı sıra her türlü tarihi eser ve yapıları, gelişmiş ulaşım sistemlerini, spor ve eğlence merkezlerini kapsıyor olmasından ileri geldiği ifade edilmektedir. 1500 senelik kadim bir belde olan, Bizans ve Osmanlı medeniyetlerine ev sahipliği yapan, iki kıtanın birleştiği bir noktada bulunan, iki denizi birleştiren güzel bir boğazın üzerinde kurulmuş olan, doğal ve tarihî güzellikleri yönüyle eşsiz bir değere sahip bulunan İstanbul'un, Avrupa'da turizm merkezi haline gelen şehirlerden aşağı kalır yeri olmadığı, gerekli imar çalışmalarının yapılması, ulaşım araçlarının artırılması, konaklama ve eğlence yerlerinin tesis edilmesinin ardından her şehirden daha fazla ziyaretçi çekeceği belirtilmektedir. Turistleri çekebilmek için şehrin yeniden imarının gerekli olduğuna dikkat çeken komisyona göre; İstanbul'u üç suretle imar etmek mümkündür. Birincisi; tamamıyla bir Avrupa şehri tarzında caddeler, sokaklar, meydanlar, parklar ve Batı mimarisine uygun binalar inşa etmektir. Ancak bu tarz bir imarın Avrupalıların ilgisini çekmeyeceği gibi milli zevklerine uygun olmadığı için Türklerin de hoşuna gitmeyeceği vurgulanmaktadır. İkincisi; şehrin kadimliğini göstermek için Bizans eserlerini ön plana çıkarmaktır ki bu da Türklük noktasından temenni edilecek bir durum değildir. Üçüncüsü; Şarklılığı, İslamiyeti, Türklüğü temsil eden bina ve eserleri muhafaza etmek, şehirde yeniden inşa edilecekleri de Türk mimari tarzına uygun olarak tanzim etmek, en ufak bir milli eseri dahi heder etmeden ön plana çıkarmak, bunların yanı sıra Avrupa ülkelerindeki gibi ziyaretçilerin istifade edeceği ulaşım, konaklama

ve eğlence alanlarını geliştirmektir. Bu tarz bir imar şehrin Şarklılığını ve Türklüğünü muhafaza edeceğinden Türkleri memnun edeceği gibi Avrupalıları da cezp edecektir (BOA. DH.UMVM. , 97/31).

Komisyonla göre şehrin imarında gözetilecek başlıca esas şunlar olmalıdır: İstanbul'da mevcut eski ve faydalı ibadet yerleri ve binalar muhafaza olursa da şehrin Bizanslılar zamanındaki halinin ihya edilmemesi ve tamamıyla bir Avrupa şehri halini almasına da meydan verilmemesi gereklidir. Bir Avrupalı, İstanbul'a geldiği zaman tam manasıyla bir Şark memleketi görmekle beraber Avrupa'da almış olduğu ulaşım hızı ve uygulamalardaki kolaylık ve çeşitliliği burada da bulabilmelidir. Ancak ulaşım konusunda Avrupa'daki gibi elli yüz metre genişliğinde caddeler açılmasındansa bahçeler ve ağaçlıklarla çevrili mevcut yollar yeniden düzenlenerek ulaşım vasıtaları artırılmalıdır (BOA. DH.UMVM. , 97/31).

İstanbul'un Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra da çoğunlukla gayrimüslimlerin yaşadığı ve şehrin genelinden farklı bir dokusu bulunan Galata ve Beyoğlu bölgelerinin tarihi yapısı korunmalı, yeni oluşturulacak eğlence ve oyun alanları kentin karşı yakasında olmalıdır. Toplumun ahlakının bozulmasına meydan vermeyecek her türlü eğlence ve oyun alanları İstanbul'da da inşa edilmelidir. Ayrıca meydanlar, parklar ve bahçeler inşa edilmeli, yollar ve su kanalları yeniden düzenlenerek ihtiyaca uygun hale getirilmeli, Avrupa ve Şark usullerinde düzenlenmiş oteller inşa edilmeli, Darülfünun ve benzeri resmî binalar ile büyük ve milli bir tiyatro binası yapılmalı ve şehrin en güzel bir mevkiine de muazzam bir Şehremaneti binası inşa edilmelidir (BOA. DH.UMVM. , 97/31).

Şehirde bulunan Osmanlı medeniyetine ait eserlerin kolaylıkla ziyaret edilebilmesi için etrafı açılarak bunlara uzanan yollar genişletilmeli ve yeniden tanzim edilmelidir. Surlar, mahzenler, çukur bostanlar turistlerin ziyaretine uygun hale getirilmelidir. Topkapı Sarayı ziyaretçilere açılmalı ve şehirdeki mevcutlarına ilaveten çeşitli müzeler tesis edilmelidir. Şehrin Boğaziçi, Ayestefanos, Adalar, Anadolu demiryolu güzergahı, Çamlıca, Alemdağ, Yuşa tepesi gibi mahallerine gidip gelmek için muntazam yollar ve köprüler yapılmalıdır. Oralarda uygun yerlere büyük oteller, gazinolar, eğlence ve oyun alanları inşa edilmelidir. Boğaziçi'nin her iki yakasına ve sahilden dağ zirvesine doğru araba yolları yapılmalıdır. Kilyos'da kumsallarda deniz panjurları ve Belgrad karyesi civarında ormanlıklar tesis edilmeli ve Çamlıca tepesi gibi şehrin manzarasını panoroma şeklinde gösterecek noktalar belirlenmelidir. Şehir civarında çeşitli yerlerde bulunan çayır, koruluk ve su menbaaları ıslah edilmelidir. Şehrin uygun bir noktasında bir hayvanat ve botanik bahçesi vücuda getirilmelidir. Turistlerin Osmanlı topraklarını ziyaret sürelerini daha da uzatmaları için şehir dışında birtakım çalışmalar yürütülmelidir. Bu kapsamda Tuzla kaplıcaları ziyarete uygun bir hale getirilmeli ve Yalova kaplıcaları ıslah edilmelidir. Doğal ve tarihi güzellikleriyle bilinen Bursa şehri, gelişmiş ulaşım yollarıyla İstanbul'a bağlanmalı ve kentte gerekli imar çalışmaları yürütülerek turistlerin ziyaretine neden olabilecek bir dokuya dönüştürülmelidir. Ayrıca İstanbul ve civarından belirli mevsimlerde muhtelif zamanlarda at koşuları ve kayak yarışları gibi umumi sporlar düzenlenmeli, Boğaziçi'nde maytap eğlenceleri tertip edilmelidir (BOA. DH.UMVM. , 97/31).

Komisyonla göre; imar faaliyetlerinin yanı sıra Avrupalıların en çok temas edecekleri halk tabakasının giyim kuşamları da düzenlenmelidir. Ancak halkın kullandığı serpuşa belirli bir şekil vermek ve 600 seneden beri

kararlaştırılmayan tarzdaki elbiselerini tayin etmek mümkün değildir. Bu mesele zaman içerisinde yavaş yavaş değişimle özölmelidir. Bu hususta belediye başlıca iki kısım esnafın kıyafetlerini düzenlemelidir ki bunların birisi arabacılar diğeri ise kayıkılardır. Arabacıların muntazam bir kıyafetleri yoktur. Bu kıyafeti hal ve ihtiyaç nispetinde milli motiflere uygun bir tarzda ıslah etmek gereklidir. Kayıkıların ise gömlek, şalvar ve renkli camedandan ibaret sade, zarif ve milli bir kıyafetleri vardır. Kayıkılarıyla beraber bunların eski kıyafetleri ihya edilmelidir (BOA. DH.UMVM. , 97/31).

Resim 3. Osmanlı Dönemi Kadıköy İskelesi'nde Kayıkçılar (www.unutulmussanatlar.com, 2017)

Komisyon nc toplantısında, ilk iki içtimada belirtilen hususların ne suretle yapılacağı, bunların hayata geçirilip geçirilemeyeceği ve İstanbul'un imarı için ne yapılması gerektiği gibi meseleleri açıklamaya çalışmıştır. Buna göre; İstanbul'un medeni bir şehir haline getirilebilmesi için öncelikle umumî mecralarının inşası gereklidir. Bunun için ise evvela İstanbul'un bütün cadde ve sokaklarını gösteren bir haritasının bulunması gerektiği, böyle bir haritanın tanzimine daha önceden başlanılmışsa da henüz tamamlanamadığı belirtilmektedir. Söz konusu harita tanzim edilmeden belirtilen imar faaliyetlerine başlanılmasının doğru olmayacağı ifade edilmektedir. Ayrıca milyonlarca lira tutarındaki tüm bu çalışmaların kısa sürede hayata geçirilmesine ne şehremaneti'nin ne hükümetin ne de herhangi bir şirketin cesaret edemeyeceği belirtilmektedir. Planlanan çalışmaların projelendirilerek ihale yoluyla zaman içerisinde gerçekleştirilebileceği beyan edilmektedir. amlıca tepesinden bir panorama alanı olarak istifade edilmesinin mümkün olmayacağı dile getirilmektedir. Çünkü söz konusu yerin kime ait olduğu ve ne suretle alınacağı belirli değildir. Ayrıca tepeye hangi yolla ulaşılabileceği belirsizdir. Zira Üsküdar Fıstıklı'ya kadar döşenmiş olan tramvay hattı bile henüz

tamamlanamamıştır. Tramvayın çalıştığı farz olursa dahi Fıstıklı'dan tepeye kadar hangi vesait ile çıkılacağı belli olmadığı gibi bu sorunların kısa sürede çözümlenmesinin de imkan dahilinde bulunmadığı ifade edilmektedir (BOA. DH.UMVM. , 97/31).

Komisyonla göre; İstanbul'un imarına başlanılabilmesi için öncelikle şehrin tüm cadde ve sokaklarını gösterecek bir haritasının tanzim edilmesi ve yapılacak işlerin şahsa göre değişmemesi için bir nizamname neşredilmesi gereklidir. Ardından hazırlanacak belirli bir program dahilinde şehrin imarına başlanmalıdır (BOA. DH.UMVM. , 97/31). Bununla birlikte Şehremaneti Fen Heyeti tarafından da bu hususta ayrıca bir çalışma yapılmıştır. Bu kapsamda hazırlanan rapora göre; İstanbul'un imarı konusunda yürütülecek olan çalışmalar kapsamında yapılacak imtiyaz anlaşmalarının Şehremaneti namına yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Bu hususta Almanya, İsviçre, Fransa ve Bulgaristan şehirlerinde belediyelerin yürüttüğü çalışmalardan örnekler verilerek tüm şehirlerde yapılan imar faaliyetlerinde karar mercinin belediyeler olduğu belirtilmiş ve bu yaklaşımın İstanbul için de geçerli olması gerektiği beyan edilmiştir (BOA. DH.UMVM. , 97/31, 23 Receb 1335/15 Mayıs 1917).

Öte yandan komisyona göre; İstanbul varsayıldığı kadar Avrupalıların rağbet ve iskanına kabiliyetsiz değildir. Şehrin Beyoğlu, Boğaziçi, Adalar gibi muhtelif yerlerinde muntazam oteller bulunduğu gibi buralara giden yollar da düzenlidir. Komisyona göre; islah ve düzenlenmesi gereken iki şey vardır. Bunlardan birisi tercümanlarla ilgili sorunlar, diğeri ise turistik yerlerin bir katalog düzenlenerek gösterilmesidir. 27 Şubat 1310 (11 Mart 1895) tarihli "Dersaadet ve Bilad-ı Selasede Bulunan Otel ve Misafirhaneler Hakkında Ta'limat"ın (*Düstûr*, 1. Tertip, Cilt: Mütemmim: 187-188) tamamıyla uygulanması sağlandığı takdirde meseleye önemli bir katkıda bulunulacağı ifade edilmiştir. Yapılan tüm bu incelemelerin ardından komisyonun vardığı başlıca iki sonuç bulunmaktadır. Birincisi; belediye tarafından nizamnamesi görülüp tetkik edilmek şartıyla, Ernest Arman'ın teşkilini istediği cemiyetin tesisinde bir sakınca yoktur. İkincisi; İstanbul'un imarı konusunda ilgili tüm birim ve şahısların dahil olacağı geniş bir komisyon teşkil edilmelidir (BOA. DH.UMVM. , 97/31).

Görüldüğü üzere Osmanlı topraklarının tarihî ve doğal güzelliklerini Avrupa'ya tanıtmak ve çoğunlukla seyahat için İsviçre ve İtalya gibi ülkelere giden Alma turistleri Türk topraklarına çekmek için bir seyahat acentesi tesis etmeye çalışan Ernest Arman'ın bu husustaki girişimi Osmanlı hükümeti tarafından oldukça kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Öncelikle Şehremaneti nezdinde bir komisyon oluşturularak Arman'ın başvurusu değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda yapılan incelemelerde başta İstanbul olmak üzere Yalova, Bursa gibi tarihî ve doğal güzellikleriyle Avrupalıların ilgisini çeken şehirlerin geniş kapsamlı imar projeleri ile yeniden düzenlenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Söz konusu komisyon bu çalışmaların hangi bölgelerde ve ne suretle gerçekleştirilmesi gerektiği, bu hususlarda ortaya çıkabilecek sorunlar ve çözüm önerilerini de rapor etmiştir. Ayrıca komisyon, Şehremaneti tarafından nizamnamesi görülüp incelenmek şartıyla Arman'ın başvurusunun uygun olduğunu belirtmiştir (BOA. DH.UMVM. , 97/31). Ernest Arman'ın başvurusu üzerine teşkil edilen komisyonun hazırladığı raporlar Meclis-i Vükela ve Sadaret makamınca incelenmiş, Arman'ın başvurusunun uygun bulunduğu belirtilerek bu konuda birtakım yabancı uzmanların davet edilmesine karar verilmiştir (BOA. MV. 209/60, 8 Zilhicce 1335/25 Eylül 1917; BOA. DH.UMVM. , 97/31, 17 Zilhicce 1335/4 Ekim 1917).

Ernest Arman'ın girişimi Osmanlı turizminin gelişmesi açısından son derece önem arz etmektedir. Zira Osmanlı hükümeti de meselenin öneminin farkında olsa gerek Arman'ın söz konusu başvurusunu tüm yönleriyle incelemiş ve kendisine izin vermiştir. Ancak böylesi önemli bir girişimin önündeki en büyük engel savaş yıllarının ortaya çıkardığı sorunlardır. Her ne kadar Osmanlı hükümeti tarafından dikkat ve önemle karşılanmış olsa da Gerek Almanya'nın gerekse Osmanlı Devleti'nin dahil olduğu Cihan Harbi yıllarında, Arman'ın projesini hayata geçirmek mümkün olmamıştır. Savaştan sonra ise mağlup devletler olarak tarafların uğraşması gereken çok daha önemli siyasi ve ekonomik meseleler olduğu için Arman'ın teşebbüsü bir daha gündeme gelmemiştir.

III. Osmanlı Hükümetinin Turizm Meselesine Bakış Açısı

Turizm, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren dünyada giderek önemli bir ekonomik pazar alanı haline gelmeye başlamıştır. Başta İngiltere, İtalya, İspanya, İsviçre gibi ülkeler olmak üzere Avrupalı devletlerin birçoğu bu yeni pazar alanında pay sahibi olmak için yatırımlar yapmaya başlamışlardır. Bu kapsamda hükümetler topraklarının dini, kültürel ve tarihi değerleri ile doğal güzelliklerini ön plana çıkarmaya çalışmış, bu özelliklere sahip bölgelere daha fazla ziyaretçi çekmek için yatırımlar yapmışlardır. Ayrıca Londra, Paris, Viyana gibi Avrupa başkentlerinde düzenlenen sergi ve fuarlar aracılığıyla her ülke kendi ülkesinin tanıtımını yapmak ve uluslararası turizm pazarından daha fazla yararlanmak istemiştir. Bu kapsamda Osmanlı Devleti de 1863 yılında Sergi-i Umumi-i Osmani adıyla bilinen uluslararası bir sergi düzenlemiştir. Osmanlı topraklarına ilk turist grupları da bu sergi sırasında gelmiştir. Bunun hemen ardından Mösyö Misiri'nin kurduğu seyahat acentesi aracılığıyla 42 günlük bir Avrupa seyahati düzenlenmiştir. Tüm bu gelişmelerle birlikte giderek daha fazla sayıda turist Osmanlı ülkesini ziyaret etmeye başlamıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti bu meseleyle daha yakından ilgilenmiş ve bu alanda birtakım düzenlemeler yapmıştır. Bu doğrultuda otel ve konaklama yerleri ile turist rehberlerine dair yasal düzenlemeler tanzim edilmiştir (*Düstûr*, 1. Tertip, Cilt: 6, 1939: 1565-1566; *Düstûr*, 1. Tertip, Cilt: 6, 1939: 784-785; *Düstûr*, 1. Tertip, Cilt: Mütemmim: 188-189).

Osmanlı toprakları gerek tarihi ve doğal güzellikleri gerekse kültürel ve dini yapısı itibarıyla birçok devlete nazaran çok daha fazla turizm potansiyeline sahiptir. Osmanlı Devleti, bir tarafta İstanbul gibi tarihi ve kültürel dokusuyla eşsiz bir başkente sahipken diğer yanda Bursa gibi muazzam doğal güzelliğiyle ziyaretçileri çeken bir kentlere öte yandan ise Mekke, Medine ve Kudüs gibi üç büyük din için kutsal kabul edilen merkezlere sahip olması nedeniyle dünya turizmi içerisinde oldukça önemli bir yer ediniyordu. Bununla birlikte XIX. yüzyılda birçok Avrupa devletinin aksine turizm meselesinde Osmanlı Devleti'nin bir devlet planlaması ya da hükümet programı bulunmamaktadır. Zira ziyaretçilerin konaklama, yeme-içme, eğlence, ulaşım vb. hizmetleri çoğunlukla yerel halk ve özel teşebbüs tarafından karşılanmaktadır. Tüm bu konularda devletin planlı bir yatırım projesi bulunmamaktadır. Bir başka deyişle, Osmanlı turizmi devlet eliyle değil, yerel halk tarafından yönlendirilmektedir. Avrupa'da turizm planlı bir şekilde gelişirken, Osmanlı Devleti'nde daha karmaşık ve bütüncül olmayan bir yapıda gerçekleşmiştir (Nance, 2007: 1072-1073).

Zamanla Osmanlı devlet idarecileri turizm konusunda daha hassas davranmaya başlamış ve meselenin önemini çok daha iyi kavramış görünmektedir. Zira Ernest Arman'ın bir seyahat acentesi kurmak için hükümet

nezdindeki girişimine verilen karşılık bunu açıkça göstermektedir. Cihan Harbi yılları olmasına rağmen Osmanlı hükümeti Arman'ın teşebbüsünü dikkatle incelemiş, gerek İstanbul gerekse tarihi ve doğal güzellikleriyle ön plana çıkan diğer Osmanlı şehirlerinde turizmin geliştirilmesi için neler yapılabileceği oldukça ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir. Bu hususta hükümet, turizmi basit şekilde yalnızca bir seyahat meselesi olarak görmekten ziyade dini ve milli kimliğin ön plana çıkarılabileceği bir tanıtım projesi olarak değerlendirmiştir. Üstelik daha fazla sayıda ziyaretçi çekebilmek için İstanbul'da ulaşım, konaklama, yeme-içme, eğlence gibi alanları kapsayacak ayrıntılı bir imar çalışması yürütmeyi planlamıştır. Bu da açıkça hükümetin turizm konusunu her yönüyle değerlendirdiğini ve bu hususta bir devlet planlaması yapmaya çalıştığını göstermektedir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Sanayi Devrimi ile birlikte başlayan yeni dönemde ortaya çıkan gelişmeler ekonomik ve toplumsal açılarından devletlerin ve halkların geleceğini etkilediği gibi dünyada turizmin ilerlemesine neden olacak bir dizi gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. Özellikle bu dönemde teknolojik alanda yaşanan hızlı değişim ile birlikte buharlı gemiler ve demiryollarının ulaşım alanında kullanılmaya başlanması hem seyahat sürelerini kısaltmış hem de masrafları azaltmıştır. Bu durum insanların seyahat imkanlarının gelişmesine ve seyahat eden insan sayısının artmasına neden olmuştur. Bununla birlikte Fransız İhtilali sonrasında kişisel hak ve özgürlüklerin gelişmesi ve buna bağlı olarak da seyahat özgürlüğü ve güvencesinin verilmesi neticesinde giderek daha fazla sayıda insan kendi topraklarından başka ülkelere seyahat etme imkanı doğmuştur. Bu gelişmeler zamanla dünyada bir turizm pazarının oluşmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda ilki 1841 yılında Thomas Cook tarafından kurulan seyahat acentesi olmak üzere Londra, Paris, Viyana gibi Avrupa başkentlerinde sayısız seyahat acentesi tesis edilmiştir. Bu kuruluşlar turlar düzenleyerek daha fazla insana seyahat etme imkanı sunmuşlardır. Bununla birlikte Batı'da toplumların ekonomik gelişim düzeylerinin artmasının bir neticesi olarak seyahat etmek yalnızca zengin sınıfa özgü bir aktivite olmaktan çıkmış ve belirli bir ekonomik gelire sahip orta sınıf vatandaşların da yararlanabildiği bir alan haline gelmeye başlamıştır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren turizmin ekonomik bir pazar yaratmasıyla birlikte İngiltere, İtalya, İsviçre birçok Avrupa ülkesi bu alanda yatırımlar yapmaya başlamışlardır. Bu doğrultuda Batılı devletler, Londra, Paris, Viyana gibi çeşitli Avrupa başkentlerinde düzenlenen sergi ve fuarlar aracılığıyla kendi ülkelerini tanıtmaya ve turizm pazarında daha büyük bir alan edinmeye çalışmışlardır. Bu noktada 1863 yılında İstanbul'da düzenlenen Sergi-i Umumi-i Osmani, Osmanlı Devleti'nin de kendi ülkesinin reklamını yapmaya ve artık bir pazar haline gelen turizm alanında yer edinmeye çalıştığını göstermektedir. Zira bu dönemden itibaren özellikle Avrupa'dan, Osmanlı topraklarını ziyaret etmek için giderek daha fazla sayıda insan gelmeye başlamıştır. Bununla birlikte başta İstanbul olmak üzere turizm potansiyeline sahip Osmanlı şehirlerinde daha fazla sayıda konaklama, yeme-içme ve eğlence merkezleri inşa edilmeye başlamıştır.

Osmanlı'da turizmin gelişimine paralel olarak bu alanda birtakım şirketler oluşmaya başlamıştır. İleri 1863 yılında İngiliz Cems Misiri'nin kurduğu seyahat acentesi olmak üzere çeşitli kuruluşlar teşkil edilmiştir. Bunlardan birisi de I. Dünya Savaşı yıllarında Alman Ernest Arman'ın oluşturmaya çalıştığı idaredir. Bu hususta Osmanlı

hükümete müracaat eden Arman, Osmanlı topraklarının tarihi ve doğal güzelliklerini Avrupa'da tanıtmak ve her sene İtalya ve İsviçre gibi çeşitli Avrupa ülkelerine seyahat ederek milyonlarca lirayı buralarda harcayan Alman vatandaşlarını Osmanlı ülkesine çekmek için bir acente kurmak amacıyla olduğunu belirtmiştir. Arman'ın başvurusu Osmanlı hükümeti tarafından tüm yönleriyle incelenmiş ve bu hususta yapılması gerekenleri belirten son derece ayrıntılı bir rapor hazırlanmıştır. Söz konusu raporda İstanbul'un tarihi yapısı ile birlikte dini ve milli kimliğinin de ön plana çıkarılacağı geniş bir imar projesine ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Bu kapsamda turizmin geliştirilmesi için İstanbul'da ulaşım, konaklama, yeme-içme, eğlence gibi alanları kapsayacak ayrıntılı bir imar çalışması yürütülmesi planlanmıştır. Bu da açıkça göstermektedir ki Osmanlı hükümeti turizm konusunu her yönüyle değerlendirmekte ve bu hususta bir devlet planlaması yapmaya çalışmaktadır. Ernest Arman'ın başvurusu hükümet tarafından kabul edilmiş olsa da savaş yıllarının en ağır şekilde yaşandığı bu dönemde böylesine kapsamlı bir teşebbüsü hayata geçirmek mümkün olamamıştır.

ÖNERİLER

Ülkemizde turizmin tarihsel gelişimi üzerine yapılmış muhtelif çalışmalar bulunmakla birlikte Osmanlı Devleti'nde turizmin gelişimi, bu alanda devlet ve özel teşebbüs tarafından yapılan yatırımlar, otel ve konaklama merkezleri ve rehberlik gibi turizmle ilgili konularda hükümetin gerçekleştirdiği yasal düzenlemeler, seyahat için yurtdışına çıkan Osmanlı vatandaşları ile seyahat maksadıyla Osmanlı ülkesine gelen yabancı devlet vatandaşlarının sayısının ne kadar olduğu, dolayısıyla dünya turizmi içerisinde Türk turizminin hangi noktada yer aldığı gibi meseleleri açıklayan kapsamlı araştırmalar oldukça azdır. Söz konusu meseleleri bütüncül bir yaklaşım çerçevesinde ele alacak ve Türk turizminin dünya turizmi içerisindeki yerinin tespit edilmesine katkı sunacak çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu noktadan hareketle yakın zamanda alanında uzman bir araştırma grubu ile birlikte tarafımızca bu meselelerin tespitine yönelik olarak kapsamlı bir araştırma projesi yapılması planlanmaktadır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıâli Evrak Odası

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), No: 209/60

Dâhiliye Nezareti Evrakı

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT), No: 386/73.

Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS), No: 63/77.

Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM), No: 97/31

İrade Tasnifi

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), No: 529/23721.

Maarif Nezareti Evrakı

Mektubi Kalemi (MF.MKT), No: 388/52.

Rumeli Müfettişliği Evrakı

Rumeli Müfettişliği Jandarma Müşiriyet Ve Kumandanlık Evrakı (TFR.I.AS.), No: 48/4795.

- Akat, Ö. (1997). *Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Cook, Roy A. vd. (2016). *Turizm Konaklama ve Seyahat İşletmeciliği*. Çev. Ed. : Muharrem Tuna. Nobel Akademik Yayıncılık
- Çadırcı, M. (1993). Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men-i Mürûr ve Pasaport Nizâmnâmeleri. *Belgeler*, Cilt: 15, Sayı: 19, 169-185.
- Çetin, H. (2002). Liberalizmin Tarihsel Kökenleri. Cumhuriyet Üniversitesi, *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, 79-96.
- Duman, M. Z. (2008). Fransız Devrimi'nin Politik Sonuçları ve Tocqueville'in Devrime İlişkin Görüşleri. *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 19, 103-119.
- Düstûr*, "Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de Bulunan Otel ve Misafirhaneler Hakkında Talimattır", 1. Tertip, Cilt: 6, Ankara Devlet Matbaası, 1939, 1565-1566.
- Düstûr*, "Seyyahine Tercümanlık Edenler Hakkında Nizamname", 1. Tertip, Cilt: 6, Ankara Devlet Matbaası, 1939, 784-785.
- Düstûr*, "Seyyahine Tercümanlık Edenler Hakkında Nizamname", 1. Tertip, Cilt: Mütemmim, 188-189.
- Düstûr*, "Dersaadet ve Bilad-ı Selasede Bulunan Otel ve Misafirhaneler Hakkında Ta'limat", 1. Tertip, Cilt: Mütemmim, 187-188.
- Eralp, Z. (t.y.). *Genel Turizm*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Basın-Yayın Yüksek Okulu Yayınları: 3.
- Kanca, H. (2013). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Uluslararası Osmanlı Fuarı: 1863-Sergi-i Umumi-i Osmanî. *Accounting&Financial History Research Journal*, Sayı: 5, 159-187.
- Kozak, N. vd. (2000). *Genel Turizm İlkeler-Kavramlar*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Kozak, M. A. vd. (2013). Tarihsel Süreç İçinde Turizm Paradigması. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 1, 7-22.
- Küçükkalay, A. M. (1997). Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi. Süleyman Demirel Üniversitesi, *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, 51-68.
- Nance, S. (2007). A Facilitated Access Model and Ottoman Empire Tourism. *Annals of Tourism Research*, Vol. 34, No. 4, 1056-1077.
- Olalı, H.-Timur, A. (1988). *Turizm Ekonomisi*. İzmir: Ofis Ticaret Matbaacılık.
- Önsoy, R. (1983). Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmanî (1863 İstanbul Sergisi). *Bellekten*, Cilt: XLVII, Sayı: 185, 195-235.
- Özdemir, M. (2011). Türkiye'de Turizmin Başlaması: Osmanlı'da Sanayileşme Çabaları: Sergi-i Umumi-i Osmanî (1863 İstanbul Uluslararası Sergisi). *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, 87-90.
- Tetik, N. (2006). *Türkiye'de Profesyonel Turist Rehberliği ve Müşterilerin Turist Rehberlerinden Beklentilerinin Analizi (Kuşadası Örneği)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Toprak, Z. (1993). 'Seyyah'tan 'Turist'e, 'Sınâat'tan 'Endüstri'ye : "Ecânib Sınâatı," (Türkiye'e 'Ecânib Sınâatı' ya da 'Turizm Endüstrisi'). *İstanbul*, Tarih Vakfı Yayını, Sayı: 6, 66-69.
- Usta, Ö. (2001). *Genel Turizm*. İzmir: Anadolu Matbaacılık.

- Var, T. (2004). "Turizmin Tarihsel Gelişimi". *Turizm İlkeler ve Yönetim*. Editörler: Atila Yüksel-Murat Hançer, Ankara: Turhan Kitabevi, s. 3-10.
- Yılmaz, Ö. D. (2007). "Dünyada ve Türkiye'de Turizmin Tarihsel Gelişimi", *Genel Turizm Turizmde Temel Kavramlar ve İlkeler*, Editör: Orhan İçöz, Ankara: Turhan Kitabevi, 21-37.
- Yüksel, A. (2010). Zamansız Bir Teşebbüs: I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Turizmi Geliştirme Gayretleri. *Doğu Batı*, Sayı 52: Osmanlılar II, 201-225.
- Yüksel, A. (2012). II. Abdülhamid Döneminde Bilimsel, Kültürel ve Turistik Amaçlarla Osmanlı Ülkesine Gelen Almanlar, *JASSS*, Cilt: 5, Sayı: 5, 413-433.
- <http://www.ekopangea.com/tarihten-gunumuze-galata-koprusu/Son> Erişim Tarihi:17.07.2017.
- http://www.unutulmussanatlar.com/2012/12/osmanl-donemi-eski-kaykclk-tarihi-ve_63.html Son Erişim Tarihi:17.07.2017.